

ARTIKELN

DE STUDIE VAN DE ECONOMISCHE STRUCTUUR ALS SOCIOLOGISCH PROBLEEM ¹⁾

Toen het bestuur van de SOCI. I mij enige tijd geleden vroeg, of ik bereid was voor dit congres een lezing te houden, heb ik voorgesteld, dat ik vandaag het onderwerp „De studie van de economische structuur als sociologisch probleem” zou inleiden.

Er zijn verschillende redenen, waarom het mij nuttig voorkomt dit onderwerp hier te bespreken. In de eerste plaats zal een groot aantal van de sociologen en sociografen, wanneer zij naderhand in de praktijk van het onderzoekwerk terecht komen, met het onderzoek naar economische structuren te maken krijgen. Het is immers een feit, dat bij economisch-technologische instituten, planologische diensten en verschillende andere ambtelijke of semi-ambtelijke diensten, welke zich met toegepast sociaal-wetenschappelijk onderzoek bezig houden, het onderzoek naar de economische structuren nog steeds één der belangrijkste, zo niet het belangrijkste onderwerp van onderzoek uitmaakt.

In de tweede plaats valt op te merken, dat het onderzoek naar economische structuren, dat thans in ons land op grote schaal plaats vindt, zich zeker niet in alle opzichten bevredigend ontwikkelt. Wie de moeite neemt de vele rapporten, welke door economisch-technologische instituten, planologische diensten enz. worden geproduceerd, te lezen, moet wel tot de conclusie komen, dat deze geleidelijk tot lopende-band-productie dreigen te worden, zonder veel originaliteit en zonder een duidelijk streven om geleidelijk dieper in deze materie door te dringen. Veel van de rapporten uit de beginjaren van dit toegepaste onderzoek getuigen van een pogen tot het vinden van de juiste werkmethode en tot het verbreden en verdiepen van het inzicht, maar het schijnt, dat er thans een zekere stilstand gekomen is, ondanks het feit, dat er nog tal van problemen op dit gebied liggen, die nog nauwelijks zijn geraakt.

¹⁾ Lezing, gehouden voor de Nederlandse Federatie van Studieverenigingen in de Sociale Wetenschappen, op 17 November 1951 te Arnhem.

Vermoedelijk hangt één en ander samen met het derde punt, waarop ik de aandacht zou willen vestigen, n.l. het feit, dat bij het onderwijs in de maatschappelijke wetenschappen aan de universiteiten en hogescholen de behandeling van de economische structuur tussen twee stoelen dreigt te vallen en dat als gevolg daarvan de studenten zonder een behoorlijke scholing voor onderzoek op dit gebied de universiteit verlaten. Aan de ene kant bestaat bij de economen, gezien de aard en de ontwikkeling van de economische wetenschappen, nog steeds de neiging om zich in hoofdzaak te bepalen tot de analyse van het economisch proces en het structuurverschijnsel links te laten liggen, terwijl aan de andere kant bij de sociologen en de sociografen de neiging bestaat om met een grote boog om alles, wat naar het economische riekt, heen te draaien. Feitelijk is het slechts de economische geografie, zoals die b.v. in Rotterdam en Groningen wordt gedoceerd, die de economische structuur bewust als probleem stelt en deze doet het vanuit een bepaald gezichtspunt, dat de sociologisch ingestelde onderzoekers slechts ten dele zal bevredigen, hoezeer men ook de probleemstelling van de economische geografie op zichzelf nuttig en zelfs noodzakelijk kan achten.

Het gevolg hiervan is, dat de ontwikkeling van een hanteerbaar begrippenstelsel en van bruikbare methoden van onderzoek t.a.v. de economische structuur aan onze universiteiten en hogescholen in het gedrang komt. Wat in dit opzicht en in het bijzonder wat betreft de onderzoeksmethoden, tot stand is gekomen, is in hoofdzaak een product van degenen, die door de aard van hun practisch onderzoekswerk gedwongen waren zich een weg te banen en — zoals gezegd — schijnt er in dit opzicht een periode van stilstand ingetreden te zijn. Hoe weinig klaarheid van begrip in dit opzicht bestaat, blijkt, wanneer men zich de moeite neemt om na te gaan welke definities in de laatste jaren door Nederlandse auteurs van economische structuur zijn gegeven. Wanneer men b.v. de definities, die Tinbergen, Van den Brink en Bouman ¹⁾ in recente geschriften hebben gegeven, naast elkaar legt, dan blijkt, dat niet alleen hun definities sterk verschillen, doch dat ze het over geheel verschillende zaken hebben. Dit noodzaakt mij, alvorens verder te gaan, zelf te gaan vaststellen, wat ik onder economische structuur wil verstaan, op het gevaar af met nog een nieuwe definitie voor de dag te komen.

In beschouwingen over het economische leven pleegt men meestal drie categorieën van verschijnselen te onderscheiden, die economisch relevant zijn, n.l. de data, de economische structuur en het economische proces. Onder de data, de gegeven verschijnselen, verstaat men meestal die verschijnselen, die wel economisch relevant, dóch zelf niet economisch van aard zijn, d.w.z. niet vatbaar voor wijziging onder invloed van econo-

mische overwegingen, zoals b.v. het klimaat. Onder de economische structuur verstaat men de min of meer permanente verschijnselen in het economische leven, het economisch *apparaat*, dat de naar welvaart strevende mens zich onder gebruikmaking van de mogelijkheden en onder overwinning van de moeilijkheden, welke de data opleveren, heeft geschapen. Onder het economisch proces tenslotte verstaan we het economisch handelen, zoals dat op een bepaald moment plaats vindt. Om het populair uit te drukken, de economische structuur is dat deel van het economisch leven, dat op Zondag ook bestaat, als het economisch handelen, het proces, op enkele uitzonderingen na stil ligt. De beroepsbevolking met haar verschillende functies, bekwaamheden, opvattingen en denkbelden, de bedrijven met hun materiële outillage, hun organisatievormen, hun inkoop- en afzetrelaties etc., dit alles blijft op Zondag bestaan, ook al vindt het proces geen voortgang.

Ik wil er direct aan toevoegen, dat met de onderscheiding van deze formele categorieën de moeilijkheden, welke een scherpe indeling van de concrete verschijnselen in de praktijk meebrengt, nog niet zijn opgelost. Zo is het, om een voorbeeld te noemen, algemeen gebruikelijk de bevolking naar aantal en leeftijdssamenstelling tot de datumverschijnselen te rekenen. Toch behoef ik slechts aan het verschijnsel migratie te herinneren om duidelijk te maken, dat aantal en samenstelling van de bevolking wel degelijk invloed ondervinden van economische overwegingen. Zo vallen er meer grensgevallen te noemen en men moet dan in werkelijkheid het onderscheid ook meer zien als een onderscheid tussen verschijnselen, welke in overwegende mate een datumkarakter dragen en verschijnselen, welke in overwegende mate een structuurkarakter dragen. Wel wil ik er hierbij nog eens de nadruk op leggen, dat als criterium voor het onderscheid werd genomen, al dan niet vatbaar voor wijziging onder invloed van economische *overwegingen*. Invloed van de economische verhoudingen op andere levensverschijnselen maakt deze andere verschijnselen nog niet tot economische verschijnselen. Slechts wanneer er sprake is van wijziging onder invloed van het bewuste welvaartsstreven, wanneer deze verschijnselen worden gemanipuleerd ten behoeve van het bereiken van economische doeleinden, is er sprake van economische verschijnselen. Zo is er geen twijfel aan, dat de vormen, waarin zich het religieuze leven openbaart, onder invloed staan van de economische verhoudingen binnen de betreffende groep, maar van een manipulering van de religieuze levensvormen ten behoeve van economische doeleinden, kan niet of nauwelijks worden gesproken en het religieuze leven is dus geen economisch verschijnsel.

Ook de grens tussen economische structuur en economisch proces

is min of meer vloeiend. Wanneer in de Duitse steenkolen- en staal-industrie machtige kartels optreden, is dit ongetwijfeld een structuur-verschijnsel van betekenis, doch wanneer twee kooplieden, die samen naar een vendutie gaan, afspreken elkaar niet dwars te zitten, dan valt dit verschijnsel zeker onder het economisch proces. Het is echter duidelijk, dat er tussen een kartel en dit afspraakje overgangen bestaan, die moeilijk onder één van beide categorieën vallen te rangschikken.

Al zijn er dus moeilijkheden met de omgrenzing, dit neemt niet weg, dat het practisch mogelijk is een voldoende duidelijk onderscheid te maken, ook al zal men zich, zoals steeds, in de maatschappelijke wetenschappen, van de betrekkelijkheid van een indeling in categorieën bewust moeten blijven.

Het lijkt me echter gewenst nog iets meer in concreto aan te geven wat we tot de data en wat we tot de structuurverschijnselen moeten rekenen.

Wat de data betreft, kan in principe worden gezegd, dat de natuurlijke gesteldheid van het land en de bevolking, alsmede de gehele cultuur, in de ruime zin van de geestelijke en materiële erfenis van het verleden, met uitzondering van het economische zelf, tot de data behoren. Te onderscheiden vallen hierin de volgende elementen: 1. de natuurlijke gesteldheid van het betreffende gebied; 2. de bevolking, naar aantal en samenstelling; 3. de fysieke eigenschappen van de bevolking; 4. de psychische eigenschappen, het groepskarakter; 5. de aanwezige maatschappelijke groeperingen en organisatievormen; 6. de aanwezige levensbeschouwingen, opvattingen, denkbeelden, gevoelens, kennis, inzichten enz., m.a.w. de geestelijke cultuur; 7. de materiële erfenis van het verleden; 8. de maatschappelijke omgeving, waarin de betreffende economische eenheid is geplaatst.

Zoals gezegd, vormt de groep onder invloed van het economisch streven, onder gebruikmaking van de in de data gelegen mogelijkheden, haar economisch apparaat, haar economische structuur. Uit de materiële erfenis van het verleden, samen met de door de natuur gegeven hulpbronnen, vormt zij haar kapitaalgoederen, uit de aanwezige bevolking vormt zich, onder invloed van het welvaartsstreven, de arbeid. De materiële erfenis van het verleden, de natuur, de bevolking, op zich zelf economisch indifferent, worden onder inwerking van het welvaartsstreven tot economische verschijnselen, tot productiefactoren. In hoeverre en de wijze, waarop deze in de data gegeven mogelijkheden tot het vormen van kapitaal en arbeid worden gebruikt, is echter mede van een oneindig aantal andere factoren, die in de rest van de data verscholen liggen, afhankelijk. Land van een kwaliteit, dat in Nederland reeds tientallen

jaren zorgvuldig wordt gebruikt, lag tot voor kort in Engeland met een evenzeer dichte bevolking geheel of half woest. In Nederland vertoont het aantal in beroep werkzame gehuwde vrouwen een voortdurende neiging tot afnemning en is relatief lager dan in andere Westerse landen. In Amerika is het aanzienlijk hoger en heeft een neiging tot toeneming. In Amerika laat men de pijlers van een niet meer gebruikte spoorbrug in de rivier staan tot ze in puin vallen, in Nederland ruimt men ze netjes op en gebruikt het materiaal, zo mogelijk, opnieuw.

Vormen aantal en hoedanigheid van de productiefactoren dus een eerste hoofdelement van de economische structuur, een tweede vormt de wijze, waarop deze productiefactoren door allerlei soorten van relaties tot grotere en kleinere, formele en informele eenheden, tot samenhangende gehelen, zijn samengevoegd. De wijze, waarop kapitaal en arbeid in ondernemingen zijn samengebracht, de wijze waarop deze hun aankoop en afzet hebben georganiseerd, de wijze dus, waarop de stroom van goederen en diensten door het economische apparaat pleegt te vloeien, dit alles vertoont voor iedere economische eenheid zijn typisch eigen patroon, vormt een deel van de economische structuur.

Resumerend zou ik economische structuur dus willen definiëren als aantal en hoedanigheid der aanwezige productiefactoren, alsmede aard en aantal der bestaande organisatievormen.

In deze economische structuur zou ik dan verder de volgende elementen willen onderscheiden:

1. *De opstellingsrichting van de productiefactoren.* Hieronder zou ik willen verstaan het bijzondere doel, waarop zich de productiefactoren richten. In het algemeen zijn deze natuurlijk gericht op de voorziening in de bestaande behoeften, doch in deze behoeften kan rechtstreeks worden voorzien, doch ook door middel van ruil. In de uiteindelijke behoeften van het Nederlandse volk b.v. wordt voor een abnormaal hoog percentage voorzien door ruil en de opstellingsrichting van de productiefactoren in Nederland is dan ook maar ten dele afgestemd op de voorziening in de binnenlandse behoeften.

2. *De kwantitatieve verhouding der productiefactoren.* Kenmerkend voor een economische structuur is in sterke mate de verhouding, waarin arbeid en kapitaal in het voortbrengingsproces deelnemen. Men denke b.v. aan het merkwaardige verschijnsel, dat ondanks de relatieve overvloed van kapitaal in Nederland vóór de oorlog, die tot sterke kapitaal-export leidde, de verhouding tussen kapitaal en arbeid in de binnenlandse productie veel ongunstiger was dan b.v. in Amerika.

3. *De kwalitatieve aspecten van de productiefactoren.* Vooral de

kwalitatieve aspecten van de arbeid — waaronder die van de ondernemer — waarin de gehele cultuur van een volk zich weerspiegelt, zijn van bijzonder veel belang. Ook de kwalitatieve aspecten van de kapitaalgoederen zijn echter van betekenis. Zo worden b.v. in Nederland, zoals bekend, als gevolg van allerlei omstandigheden, kolenlagen ontgonnen van een dikte, die men elders zou laten liggen. Aan de andere kant behoren b.v. onze koeien tot de meest productieve ter wereld.

4. *De ruimtelijke spreiding van de productiefactoren.* Ook de ruimtelijke spreiding van kapitaal en arbeid, binnen de ruimte, die de economische eenheid ter beschikking staat, is natuurlijk van belang. Zo is de hoge dichtheid van de bevolking en van de kapitaalgoederen voor Nederland in sommige opzichten een voordeel. Hierdoor blijven de transportkosten aanzienlijk lager dan bijvoorbeeld in landen als Rusland, Amerika etc.

5. *De organisatie van de productiefactoren in de ondernemingen.* De betekenis van de wijze, waarop kapitaal en arbeid in de onderneming bijeen worden gebracht, is zonder meer duidelijk. De bedrijfsgrootte, de verhouding van de verschillende groepen van werkmensen in de onderneming, de doelmatigheid van de organisatie, de ontwikkeling van de bureaucratie in het bedrijf, zij alle vormen structuurproblemen van de eerste orde.

6. *De horizontale relaties tussen de bedrijven.* Bekend zijn natuurlijk in de eerste plaats de vormen van samenwerking tussen bedrijven van dezelfde soort, met de bedoeling monopolistische of oligopolistische marktposities te verwerven. Dit doel behoeft echter niet steeds aanwezig te zijn. Men denke b.v. aan de tuinbouwveilingen, die in eerste instantie juist beoogden een marktvorm te scheppen, die zo dicht mogelijk het theoretisch ideaal van de vrije concurrentie benaderde en die voor de Nederlandse tuinbouw van enorme betekenis zijn geweest.

7. *De verticale relaties in het economische leven.* Het zijn dus de relaties, die ontstaan in verband met de weg, die de goederen van bedrijf tot bedrijf moeten afleggen bij de overbrugging van de totale afstand tussen de oerproductie en de uiteindelijke aflevering van het gereede product aan de consument. Grote verschillen doen zich voor ten aanzien van de doelmatigheid van de organisatie van deze gang van goederen en diensten door het economisch apparaat. Zo lijden de meeste „underdeveloped countries” aan enorme verliezen en veel te hoge productiekosten van het uiteindelijke consumentengoed, als gevolg van de slechte organisatie van de verticale relaties in het economisch leven.

8. *De regionale groepering van de ondernemingen.* O.a. in verband met hun functies t.o.v. de consument vertonen de bedrijven, althans voor een groot gedeelte, een typische regionale groepering. In het bijzonder spreekt dit t.a.v. de zgn. plaatselijk verzorgende bedrijven. Deze vormen tezamen als het ware één apparaat, dat als geheel één functie vervult, n.l. die van de voorziening in de dagelijkse behoeften van de lokale bevolking.

9. *De staat als economische organisatievorm.* Er is een tijd geweest, dat men, vanuit economisch oogpunt gezien, de staat en zijn activiteiten practisch kon beschouwen als datumverschijnselen. Men kon, zonder aan de werkelijkheid al te veel te kort te doen, aannemen, dat wetgeving en administratie werden geleid door algemene politieke principes en niet werden beheerst door economische overwegingen. Deze veronderstelling is op het ogenblik natuurlijk volkomen verouderd. De staat treedt op het ogenblik in allerlei vormen actief economisch handelend op, tracht door zijn activiteit rechtstreeks bij te dragen tot het welvaartsstreven van de groep. De staat is mede — hoewel natuurlijk niet alleen — een economische organisatievorm geworden en maakt als zodanig deel uit van de economische structuur.

Tot zover deze inleiding tot het begrip economische structuur zelf. Wat is nu de taak van de socioloog, respectievelijk sociograaf ten aanzien van de studie van de economische structuur? Heeft hij hier een taak? Nu kan, wat dat betreft, in de eerste plaats worden opgemerkt, zoals ik reeds in het begin deed, dat de economen de studie van de economische structuur in sterke mate hebben verwaarloosd en alleen om die reden zou het al gewenst zijn, dat anderen zich er mee bezig houden. Dat de economen dit gebied verwaarloosd hebben is, gezien het karakter van de economische wetenschap, niet verwonderlijk. De economie is in feite steeds een abstraherende en generaliserende wetenschap gebleven en heeft daardoor haar mogelijkheden t.a.v. de studie van economische structuren als geïntegreerde eenheden ten zeerste beperkt, omdat elke economische structuur een uniek, een „einmalig” verschijnsel is, dat zich maar in beperkte mate voor generaliserende beschouwingen leent. Natuurlijk zijn er allerlei *elementen* in de structuur, die zich wel op soortgelijke wijze vele malen herhalen en zich dus wel lenen voor generalisaties, maar structuren als geheel zijn zo complex, zo in alle richtingen variabel, dat generalisaties ons slechts weinig over het wezen daarvan kunnen mededelen. Economisch structuur-onderzoek kan slechts tot werkelijke resultaten leiden, wanneer het concreet, individualiserend onderzoek is en ondanks de plechtige verklaringen in verschillende economische leer-

boeken, dat de beschrijvende economie een belangrijk, misschien wel het belangrijkste onderdeel van de economische wetenschap is, is deze beschrijvende, deze individualiserende economie nooit werkelijk tot ontwikkeling gekomen. Wie zich hiervan wil overtuigen, behoeft slechts een aantal jaargangen van het tijdschrift de „Economist” door te kijken; hij zal onder de daarin gepubliceerde artikelen van beschrijvende economie niets of vrijwel niets vinden.

In feite heeft de economie zich dan ook beperkt tot de studie van het economisch proces. Het economisch proces, zoals zich dat op een bepaald moment aan ons voordoet, bestaat uit verschillende soorten van handelingen, die elk voor zich wel voortdurend, soms eindeloos vaak, op een min of meer soortgelijke wijze worden herhaald en die zich dus wel lenen voor generaliserende beschouwingen. Deze bestaande instelling van de economische wetenschap heeft er niet alleen toe geleid, dat aan de studie van de structuur weinig aandacht is besteed, doch had ook ten gevolge, dat zelfs aan een duidelijke omlijning van het begrip economische structuur veelal weinig behoefte werd gevoeld. Immers, indien men zich bezig houdt met het economisch proces, het economisch handelen, zoals zich dat op een bepaald moment aan ons voordoet, dan is de economische structuur even onveranderlijk, evenzeer „gegeven” als de eigenlijke, de „absolute” data, daar de structuur, krachtens haar aard min of meer permanent, ook alleen maar op langere termijn voor essentiële wijziging vatbaar is. Het is voor de onderzoeker van het economisch proces weinig belangrijk scherp verschil te maken tussen structuur en data, iets wat men b.v. merkt bij iemand als Tinbergen²⁾, die feitelijk de begrippen structuur en datum in de zin, zoals ze hiervoor werden omschreven, door elkaar heen gebruikt.

Het feit, dat de economische wetenschap aan de studie van de economische structuur niet die aandacht besteedt, die deze uit praktisch en wetenschappelijk oogpunt gezien toekomt, betekent natuurlijk nog geen voldoende rechtvaardiging om dit studie-object dan maar als het terrein van de sociograaf-socioloog te beschouwen. Tenslotte gaat het hier om *economische* structuur, om verschijnselen dus, die economisch zijn in de zin, dat ze vatbaar zijn voor wijziging op grond van economische overwegingen. En met een zeker recht kan men volhouden, dat het zuiver economische, het „rein-wirtschaftliche” op zich zelf niet sociaal is, in de zin, dat het niet aan het menselijk groepsleven gebonden is. Ook Robinson streefde naar welvaart. Ligt het dan niet meer voor de hand er naar te streven, dat zich wel een beschrijvende, een individualiserende tak van de economie ontwikkelt, die zich over de studie van de economische

structuur kan ontfermen? Zonder op zich zelf de waarde en de wenselijkheid van een dergelijke beschrijvende economie te ontkennen, meen ik, dat hiermee het probleem van de studie van de economische structuur niet is opgelost. Ik behoef nauwelijks te zeggen, dat de economische structuur, zoals deze zich in zijn verschillende elementen aan ons voordoet, weliswaar in eerste instantie zijn oorsprong vindt in het streven van de individuele mens om de beschikking te verwerven over schaarse goederen met een alternatieve gebruiksmogelijkheid, doch dat deze structuur veel meer is. In de eerste plaats valt op te merken, dat men weliswaar, zoals gezegd, kan volhouden, dat het economische „an sich” niet sociaal is, doch in feite is het zo, dat zelfs reeds in de hypothetische „geschlossene Hauswirtschaft” economisch handelen steeds betekent, handelen in relatie met anderen. Economisch handelen betekent dus steeds aanknopen van inter-menselijke relaties, sociale groepsvorming. Deze aldus ontstane sociale groepen zijn niet slechts economisch indifferent bijproduct van het economisch handelen, doch zij worden gevormd terwille van het economisch handelen zelf, zij zijn economische groepen, zij vormen uitgangspunt bij verder economisch handelen, zij gaan deel uitmaken van de economische structuur. Dit feit van deze economische groepsvorming betekent echter, dat het menselijk welvaartsstreven, zoals zich dat in werkelijkheid aan ons voordoet, wordt beïnvloed door verschijnselen, die nu eenmaal aan alle groepsvorming inhaerent zijn, zoals identificatie, de ontwikkeling van normen, institutionalisering, stijlvorming etc. Het feit, dat de leden van een groep, die onder invloed van het economisch handelen ontstaat, zichzelf en hun eigen belangen min of meer zullen gaan identificeren met de groep en haar belangen als geheel, leidt er toe, dat het menselijk welvaartsstreven niet beperkt blijft tot het individueel streven binnen groepsverband, doch dat er van een economisch streven van de groep als geheel, van een economisch streven als groepsverschijnsel kan worden gesproken. Het zo juist aangeduide feit, dat de staat als zodanig economisch handelend voor het volk als geheel optreedt, is hiervan een duidelijk voorbeeld. De onderling naverwante verschijnselen van normontwikkeling, institutionalisering, stijlvorming enz. brengen o.a. mee, dat in feite *het economisch principe maar tot op zekere hoogte werkzaam kan zijn*, omdat genoemde verschijnselen een volkomen rationeel handelen van de individuele mens in de weg staan.

In de tweede plaats kan worden opgemerkt, dat economisch handelen, niet slechts in feite steeds handelen in groepsverband, sociaal handelen is, doch dat het concrete handelen, dat in verband met het menselijk welvaartsstreven wordt verricht, *nooit door het economisch motief alléén wordt bepaald*. Zo min als enig ander menselijk handelen,

is economisch handelen ooit geheel „zuiver”. Het economisch motief moge in eerste instantie tot het handelen aanleiding geven, zodra in feite tot handelen wordt overgegaan, dringen allerlei motieven, politieke, religieuze, aesthetische enz., zich naast dit economisch motief en ze vinden hun weerspiegeling in het apparaat, dat de mens zich ten behoeve van zijn verder economisch handelen schept, in de economische structuur dus. Hierbij kan nog worden opgemerkt, dat het in het algemeen niet opgaat, de concrete verlangens, welke uit deze andere motieven voortvloeien, te brengen onder het begrip „behoeften”, zoals dat in de economie gewoonlijk wordt gehanteerd. Wanneer b.v. iemand bepaalde handelingen, die hem economisch voordeel op zouden leveren, nalaat of verricht in een vorm, die hem minder voordeel oplevert, omdat hij zich anders in zijn maatschappelijke waardigheid geschaad zou voelen, dan is hier in het algemeen geen sprake van een afwegen van de preferentie van twee verschillende behoeften in economische zin. Het feit, dat de voldoening aan bepaalde verlangens een offer in economische zin meebrengt en zodoende invloed kan hebben op de economische structuur, maakt de mogelijkheid tot bevrediging van deze verlangens nog geen economisch goed. Inderdaad zijn bepaalde attributen van maatschappelijke waardigheid — b.v. auto's, huizen, kleding — economische goederen, koopbaar dus. In het algemeen geldt dit echter niet en het is zelfs zo, dat verschillende verworvenheden, die maatschappelijke waardigheid geven, hun waarde als zodanig juist zouden verliezen, wanneer ze wel koopbaar zouden zijn. Er is hier geen sprake van goederen met een alternatieve gebruiksmogelijkheid en het verlangen hiernaar is geen behoefte in economische zin, ook al heeft het streven naar de bevrediging hiervan economische consequenties. Men zal het niet anders kunnen stellen, dan dat in het concrete welvaartshandelen van de mens, naast „zuiver” economische, niet-economische motieven meespelen en deze, zoals gezegd, in de economische structuur, hun weerslag vinden.

Resumerend kan dus worden gezegd, dat de economische structuur enerzijds een stuk groepsleven, anderzijds een stuk cultuur, dus product van dit groepsleven is en dat ze als sociaal verschijnsel haar oorsprong vindt in een veelheid van motieven.

Het ligt wel voor de hand, na het voorgaande, dat een beschrijvend econoom, zolang hij econoom blijft, nooit tot volledig begrip van een bepaalde economische structuur zal kunnen komen, al zou hij tot dit begrip belangrijke bijdragen kunnen leveren. Wanneer hij de economische structuur te lijf zou gaan, slechts beschikkende over de wapens, die de economie hem verstrekt, n.l. een logische deductie, uitgaande van de these van het rationeel economisch handelen, dan zou hij, behalve tot een

beschrijving, in feite niet verder kunnen komen dan tot het stellen van een, uit zuiver economisch oogpunt gezien, doelmatige structuur, naast deze werkelijke structuur. Hij zou hiermee slechts tot een gedeeltelijke verklaring komen en vermoedelijk zou een poging van verklaring van deze kant uitlopen op een doelmatigheidskritiek, in plaats van op een werkelijke verklaring. We zien dan ook inderdaad, dat daar waar, vooral in de meer populaire economische literatuur, economen zich bezig houden met het onderzoek van structuurelementen, dit meestal leidt tot doelmatigheidskritiek, waarbij dan in de regel wordt vergeten, dat de economische maatstaf zeker niet de enige mogelijke is voor het meten van de doelmatigheid van een bepaalde structuur.

Wil men tot volledig begrip van de economische structuur komen, dan zal de bestudering hiervan plaats moeten vinden door hen, die er op ingesteld zijn het menselijke groepsleven als zodanig te onderzoeken en gewend zijn rekening te houden met een veelheid van motieven, welke aan menselijk handelen ten grondslag liggen. Dit betekent dus, dat hier een werkterrein ligt voor de sociologisch ingestelde onderzoeker en waar het hier gaat om concreet, individualiserend onderzoek, voor de sociograaf. Dat het voor de sociograaf, die zich met economische structuren bezig zal houden, wenselijk is zo goed mogelijk in de economie thuis te zijn, verandert niets aan het feit, dat zijn gedachtengang principieel die van de sociograaf, niet die van de econoom zal moeten zijn.

Wel is het waarschijnlijk, dat de sociologisch georiënteerde onderzoeker een bijzondere belangstelling zal hebben voor bepaalde aspecten van de economische structuur, wel in de eerste plaats voor die verschijnselen, waarin de problemen van het groepsleven als zodanig rechtstreeks aan de orde komen, d.w.z. de verschijnselen, die ik zoëven heb samengevat onder het hoofd organisatievormen van het economische leven. Verder zullen hem vermoedelijk in het bijzonder interesseren die verschijnselen, waarin de werking van andere motieven dan de zuiver economische, zich duidelijk demonstreert. Deze uitèn zich het meest rechtstreeks in de kwalitatieve aspecten van de mens als factor arbeid in het economische leven. Het totaal van motieven, dat de mens beweegt, bepaalt immers, hoe hij zich uiteindelijk plaatst t.o.v. het handelen in het productieproces. Toch zal men zich er bewust van dienen te zijn, dat er geen enkel element van de economische structuur is, dat niet belangrijke en interessante gezichtspunten, gezien vanuit het oogpunt van de socioloog, oplevert. Zo zal men misschien geneigd zijn aan te nemen, dat de wijze, waarop een bepaalde groep, gebruik makende van de materiële erfenis van het verleden en van de door de natuur geboden mogelijkheden, zich de kapitaalgoederen vormt, welke ze in haar productieproces gebruikt,

wel in hoofdzaak uit de werking van het economisch motief kan worden verklaard. Ongetwijfeld verklaart dit veel, maar zeker niet alles. Een aardig probleempje moge ik in dit verband noemen, wat de economische structuur van Nederland betreft. Waarom bouwen wij in Nederland zo uiterst solide en waarom hebben wij in het algemeen de neiging degelijke kapitaalgoederen aan te schaffen en deze bijzonder netjes te onderhouden? Toen kortgeleden een Amerikaan van de E.C.A.-mission de Noordoostpolder bezocht, was zijn oordeel „Damned efficient, but damned expensive”, daarmee uitdrukking gevende aan zijn opvatting, dat de afwerking van onze Zuiderzeepolders geperfectioneerder is dan economisch gezien verantwoord zou zijn. Zeker is wel, dat boerderijen, dorpen enz. in de polder relatief veel meer tijd, geld en arbeid hebben geëist, dan de Amerikanen er onder soortgelijke omstandigheden aan zouden hebben gependend! Zo liggen er op het gehele terrein van het onderzoek van de economische structuur problemen om van te watertanden, te kust en te keur.

Ik hoop dat men mij, na het voorgaande niet, of niet meer, zal verdenken van annexatielust, van een verlangen om binnen het terrein van het sociologisch-sociografisch onderzoek dingen te betrekken, die even goed of beter door onderzoekers van andere origine zouden kunnen worden gedaan. Het is mijn vaste overtuiging, dat het zowel uit wetenschappelijke als uit praktische overwegingen hoogst noodzakelijk is, dat onderzoekers met een stevige sociologische basis zich werpen op het onderzoek van de economische structuur. De kijk op de samenleving is in onze tijd zozeer vertroebeld door economisch denken, dat daardoor het juiste beeld van de economische werkelijkheid verloren dreigt te gaan.

Ik bedoel hiermee geen verwijt aan het adres van de economen, zeker niet aan dat van de leidende figuren onder hen. Zij hebben bij tal van gelegenheden duidelijk laten uitkomen, dat zij de theoretische economie niet beschouwden als een weerspiegeling van de economische werkelijkheid, doch slechts als een middel, een werktuig, één der werktuigen, om die werkelijkheid te leren begrijpen. Het zijn de lagere goden en geleidelijk ook het grote publiek, dat denkt en handelt alsof de naar welvaart strevende mens inderdaad niet anders zou zijn dan een „homo economicus”.

Dit is een gevaar, vooral in onze tijd, nu niet alleen de overheid, maar ook tal van andere organen en organisaties het economische leven leiden, organiseren en reguleren, waarbij zij zich grotendeels door dit economisch denken laten leiden. Hierin verandering te brengen is een belangrijke taak van de sociologisch gerichte studie van de economische structuur.

Tot slot van mijn betoog, moge ik dit laatste met enkele voorbeelden illustreren.

In de eerste plaats noem ik de kwestie van stijlvorming in het economische groepsleven. Het feit, dat economisch leven groepsleven is, leidt er toe, dat zich bepaalde normen ontwikkelen ten aanzien van de wijze, waarop de leden van de groep vorm geven aan hun welvaartsstreven. Deze, in normen vastgelegde en daardoor min of meer sociaal-dwingend voorgeschreven vorm van handelen, kan en zal in tal van gevallen niet de meest doelmatige zijn. Kennis van aard, ontstaan en oorzaken van deze normen en van de mogelijkheid van wijziging en doorbreking hiervan is, gezien uit het oogpunt van beoordeling van de economische structuur en van de mogelijkheden van verandering hierin, van grote betekenis. Gedurende de laatste jaren hebben wij ons op mijn afdeling aan de Landbouwhogeschool nogal veel bezig gehouden met het vraagstuk van de arbeidsproductiviteit in agrarische bedrijven van verschillende grootte, omdat de lage arbeidsproductiviteit de kern van het moeilijke sociale probleem van de kleine boeren vormt. Onze onderzoekingen, naderhand voortgezet door het Landbouw-Economisch Instituut, hebben ons een vrij duidelijk beeld gegeven van de verhoudingen in dit opzicht en lieten vaak enorme verschillen tusschen de kleine en de grotere bedrijven zien. Het merkwaardige is echter, dat wij tot de conclusie moesten komen, dat de verschillen niet of althans maar ten dele zijn toe te schrijven aan de technische of economische onmogelijkheid om op deze kleinere bedrijven tot hogere productie te komen. Niet alleen valt dit theoretisch te beredeneren, maar onderzoekingen van het L.E.I. toonden aan, dat een veel hogere productie niet alleen practisch bereikbaar, maar ook zeker rendabel is. Hiervoor is het echter nodig, dat de kleine bedrijven een eigen, van die van de grotere bedrijven afwijkende, bedrijfsstructuur ontwikkelen en dat in zekere zin zelfs ieder bedrijf afzonderlijk een structuur opbouwt, die aangepast is aan zijn eigen bijzondere omstandigheden. Dit gebeurt in feite echter niet of slechts in zeer beperkte mate. De oorzaak hiervan ligt voor een groot gedeelte in het feit, dat wijze, waarop men zijn boerenbedrijf inricht, in belangrijke mate is gebonden aan bepaalde collectief geaccepteerde normen, aan het feit, dat in de verschillende landbouwgebieden — zoals ik het vroeger al eens heb aangeduid — een eigen *bedrijfsstijl* bestaat. Zoals met een stijl in het algemeen het geval is, vormt deze bedrijfsstijl zich van boven af, d.w.z. deze stijl wordt in hoofdzaak bepaald door de heersende groep in de boeren-samenleving, dus meestal door de groep van de grotere boeren en deze bedrijfsstijl houdt dan ook in het algemeen een bedrijfsstructuur in,

welke is aangepast aan de omstandigheden, waaronder de grotere boeren werken. Dit betekent, dat ze niet past voor de kleinere. De kleinere volgen de grotere echter na, voor een groot deel uit overwegingen van maatschappelijk prestige, vrees voor spot en hoon enz. enz. en het gevolg is, dat zij aan hun bedrijven een structuur geven, die afwijkt ten ongunste van hetgeen in hun omstandigheden juist zou zijn. Het is duidelijk, dat in dit geval, hoewel het zich demonstreert als een „fout” in de economische structuur, technische en bedrijfseconomische voorlichting in wezen geen oplossing geven, wanneer men zou willen proberen in deze situatie verandering te brengen; de moeilijkheid ligt immers niet in het technisch-economische, maar in het sociaal-psychologische en sociologische vlak. De oplossing zou hier b.v. kunnen worden gevonden door de maatstaf voor maatschappelijk prestige binnen de betreffende groep zodanig te veranderen, dat de wens naar dit maatschappelijke prestige wel werkt in de richting van een zo hoog mogelijke arbeidsproductiviteit. Men zou dit b.v. kunnen doen door de boeren zelf het beeld van hun arbeidsproductiviteit, vergeleken met die van anderen, te tonen en daardoor een soort van wedstrijd, een concurrentie om een zo hoog mogelijke arbeidsproductiviteit, te ontwikkelen. Op een enkele plaats is iets in die richting geprobeerd en naar het lijkt, met succes. Hier rijst echter onmiddellijk weer de vraag, of dit element van concurrentie, van „competition”, in een groep van boeren kan worden gebracht, zonder dat men daardoor het bestaan van, om andere redenen, maatschappelijk wenselijke verhoudingen in de groep in gevaar brengt. Hoe het zij, het voorbeeld moge duidelijk maken, dat de studie van de stijlvorming in het economisch leven, van de oorzaken hiervan en van het effect, dat hierdoor wordt uitgeoefend op de economische structuur, alsmede van de nevengevolgen, zeer zeker de aandacht verdient van de sociologisch getrainde onderzoeker.

Als tweede voorbeeld noem ik het probleem van de oorzaken en het effect van identificatie in het economische groepsleven. Zoals bekend, zijn er verschillende gronden, die het individu brengen tot samenwerking met anderen in groepsverband. Men kan ze samenvatten onder drie hoofden, n.l. dwang, welbegrepen eigenbelang en een emotionele identificatie van de eigen persoonlijkheid en de eigen belangen met de groep en de belangen van de groep als geheel. Dat het welbegrepen eigenbelang de basis vormt van de samenwerking in economische groepen is in het algemeen, impliciet of expliciet, het uitgangspunt geweest van de economische theorie, voor zover ze dit probleem heeft geraakt. Tegenover deze individualistisch-utilitaristische gedachte staat de gedachte, dat de samenwerking in economische groepen in feite op dwang

berust, zoals die in wezen in het Marxistisch oordeel over de kapitalistische samenleving wordt uitgesproken. De gedachte, dat economische dwang de arbeiders brengt tot samenwerking in de kapitalistische onderneming, heeft in West-Europa zeer diep wortel geschoten bij de arbeiders, ook bij diegenen, die zichzelf zeker niet Marxist zullen noemen. In Amerika leeft veel sterker de gedachte van het welbegrepen eigenbelang en dit kan dunkt me in belangrijke mate de verschillen in de reactie-wijze van de Amerikaanse en Europese arbeider begrijpelijk maken.

Aan de betekenis van de identificatie als kracht in de economische samenwerking in en buiten het bedrijf is lang weinig aandacht besteed. En toch is deze voor de gang van zaken in het economische leven van zeer grote betekenis. Een zekere mate van identificatie van het individu met de economische groep als geheel betekent een sterke stimulans voor zijn economische activiteit, om niet te spreken van de grotere voldoening, die zijn werk hem hierdoor geeft. Hierop berust voor een belangrijk gedeelte de grote kracht van het gezinsbedrijf, vooral in de landbouw. Het gezinsbedrijf vertoont, uit economisch oogpunt gezien, belangrijke bezwaren, die zich ook in ons land in de landbouw duidelijk demonstreren, maar niet in de laatste plaats door de sterke mate, waarin de medewerkende gezinsleden zich identificeren met het gezin en het bedrijf als geheel, weet het zich met succes te handhaven. Ook buiten de landbouw echter speelt dit verschijnsel een belangrijke rol. Ook in de industrie zou een behoorlijke gang van zaken eigenlijk niet mogelijk zijn, wanneer leiding en medewerkers bij de samenwerking in het bedrijf slechts hun rationeel, welbegrepen eigenbelang voor ogen hadden en niet — althans ten dele — voor het bedrijf „voelden”, daar min of meer „in op gingen”. De betekenis van de corpsgeest in de ambtenarenwereld en in bepaalde diensten is bekend genoeg. Op de ontwikkeling van een hoge mate van identificatie is eigenlijk ook de hoop op een gunstige economische ontwikkeling in een socialistische samenleving grotendeels gebaseerd. Opvallend is, dat in dit opzicht de nationalisaties in Engeland vooralsnog geen succes schijnen te zijn, hoewel een gedeeltelijke nationalisatie zeker niet, wat zijn effect betreft, gelijk kan worden gesteld aan socialisatie, terwijl zich hier zeker ook een „time-lag” zal doen gelden.

Voor al na de oorlog is men zich in de bedrijven meer en meer bewust geworden van de betekenis van de mate, waarin de in het bedrijf werkzamen zich met het bedrijf als geheel identificeren, ook al zal men deze term niet hebben gebruikt. Het is b.v. wel duidelijk gebleken, dat het zich al dan niet één voelen met het bedrijf voor een groot deel

beslissend was voor de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit. Het vraagstuk van de identificatie met de economische groep en haar betekenis voor de ontwikkeling van het economische leven is echter niet in de eerste plaats een bedrijfssociologisch vraagstuk. Oorzaken en gevolgen reiken van buiten de grenzen van de afzonderlijke onderneming. De aard der bestaande verhoudingen in dit opzicht, de oorzaken en gevolgen hiervan en de mogelijkheid om in bestaande verhoudingen eventueel verandering te brengen, vormen een algemeen sociografisch en sociologisch probleem. Het lijkt me van het grootste belang, dat het sociaal-wetenschappelijk onderzoek zich zo spoedig mogelijk op dit probleem werpt. Afgezien van het feit, dat persoonlijk geluk en menselijke waardigheid van een juiste instelling van de verschillende betrokkenen t.o.v. de samenwerking in grotere en kleinere economische eenheden in sterke mate afhankelijk zijn, is deze, uit zuiver economisch oogpunt, van de grootste betekenis. De verbetering van de sociale positie en de rechtspositie van de arbeiders heeft meegebracht, dat er slechts weinig middelen zijn overgebleven om hen door economische dwang tot samenwerken in economische groepen te brengen, terwijl ook gezien vanuit het oogpunt van welbegrepen eigenbelang het nut van een zich volledig geven vaak moeilijk aan te tonen is. Het welgaan van de samenwerking in het economische leven wordt dus in toenemende mate van deze identificatie afhankelijk en kennis van de voorwaarden, waaronder deze wordt verkregen, wordt dus steeds meer noodzakelijk.

Ik behoef nauwelijks te zeggen, dat èn theoretisch èn practisch het onderzoek op dit terrein niet eenvoudig is, daar schijn en werkelijkheid hier vaak zeer moeilijk zijn te scheiden; behoedzaamheid is hier een eerste vereiste.

Met dit voorbeeld wil ik mijn betoog besluiten. Moge het er toe bijdragen sociografen en sociologen te sterken in de overtuiging, dat er voor hen nog veel werk te doen is!

Aantekeningen:

- 1) J. Tinbergen, *Economische Bewegingsleer*, 3de druk, 1946. Blz. 109.
J. R. M. van den Brink, *Theoretische Economie*. E.N.S.I.E. 1947, deel III, blz. 351.
P. J. Bouman, *Sociologie, Begrippen en Problemen*. 4de druk, 1950. Blz. 31.
- 2) Tinbergen, t.a.p.